

ГОДИННИК І КАЛЕНДАР У ПІДРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920–1930-х РОКІВ: МЕХАНІЗМИ ПРИВЛАСНЕННЯ ЧАСУ І ХРОНОТОПУ¹

Олена Стяжкіна

УДК 006.95(477)“1920/1930”

У статті досліджено маловивчені аспекти радянської соціальної інженерії, а саме: процес формування специфічного радянського простору-часу. Годинники і календарі за радянських часів були і символом, і результатом практик привласнення часу державою. У дослідженні проаналізовано механізми «навчання часу» як добровільного, так і примусового порядків; охарактеризовано методи та підходи встановлення державного контролю над часом і засоби перегляду логіки організації радянського календаря в 1920–1930-х роках.

Ключові слова: радянський час, радянський хронотоп, володарі часу, привласнення минулого.

В статье исследуются малоизученные аспекты советской социальной инженерии, а именно: формирование специфического советского пространства-времени. Часы и календари в советские времена были и символом, и результатом практики присвоения времени государством. В исследовании проанализированы механизмы «научения времени» как добровольного, так и принудительного порядка; охарактеризованы методы и подходы установления государственного контроля над временем и способы пересмотра логики организации календаря в 1920–1930-е годы.

Ключевые слова: советское время, советский хронотоп, собственники времени, присвоение прошлого.

The article explores the little-studied aspects of Soviet social engineering, namely the process of specific Soviet time-space formation. In Soviet times, timepieces and calendars were both a symbol and a result of time appropriation practices carried out by the state. The study analyses the mechanisms of *learning the timing*, both voluntarily and compulsorily, and describes the methods and approaches to establishing time-control by the state, as well as the means of examining the logic of the Soviet calendar arrangement in the 1920s–1930s.

Keywords: Soviet times, Soviet chronotopos, time owners, appropriation of the past.

Час, відносини людини з часом, державний контроль над часом та хронотопом у радянському владному дискурсі описувався та аналізувався як в ідеологічних і філософських, так і соціально-економічних категоріях, а сприймався в категоріях буденності та самоочевидності. Ідеологічний порядок роздумів продукував ідеї історичної значущості переходу від капіталізму до комунізму, одним з численних чинників якого вважали наукову організацію праці та запровадження принципів раціонального планування та використання часу². На рівні пересічного споживання відносини радянської людини з часом існували в зоні замовчування, певні практики таких відносин були проблематичними (як, наприклад, зміни святкового календаря), однак не проблематизованими, а радше такими, що ніби завжди були звично відчуженими. Тож неможливість впливати на час і стосунки з ним уявлялась /

транслявалась як традиційна вкоріненість, історична незмінність.

Звертаючи увагу на певні незмінювані, ніби вкорінені в суспільство явища, американський антрополог Мелвілл Херсковіц [22] запропонував використовувати поняття «фокальних точок» (*focal points*) культури, чи «культурних фокусів» (*cultural focuses*). «Культурний фокус» — це «елемент, який надає культурі особливого акценту, дозволяє сторонньому відчутти її незвичайний аромат та охарактеризувати кількома словами її сутнісну орієнтацію» [22]. Елементи, включені у площину «культурного фокуса», сильніше за інших чинять опір змінам і втримуються міцніше та довше, ніж елементи, що відносяться до інших секторів культури. Важливо, що вони зберігаються не тільки в незмінному вигляді, але також у формі реінтерпретацій і синкретизмів. М. Херсковіц зазначав, що як у сферах «культурного фоку-

са», так і поза ними, існують певні «культурні невловимості» (*imponderables*) — рутинні елементи мислення і поведінки, які відтворюються нижче рівня свідомості. Вони так само відрізняються високим консерватизмом, оскільки, будучи такими елементами культури, що майже не досягають свідомості, вони сприймаються як даність і, таким чином, набагато складніше витісняються з паттернів мислення та поведінки індивідів, ніж ті, яким має приділятися постійна увага. Досліджуючи негритянські культури Нового світу, М. Херсковіц звертав увагу на збереження в них таких елементів західноафриканської культури, як мовні структури, релігійні уявлення, моторні звички (рух, сміх, сидіння тощо). Вони збереглися в Америці навіть за умов, що їхніх носіїв було з коренем вирвано з рідної землі.

Людей, які не зі своєї чи за своєю волею стали «радянськими», яких і виривали з коренем, і не виривали, і переселяли з рідної землі, і не переселяли. Було по-різному. Однак сталою «фокальною точкою» їх нової, прийнятої чи імітованої, радянської культури можна визнати відносини з часом, які відтворювались як ті самі рутинні практики, що їх М. Херсковіц назвав «культурними невловимостями», нижче рівня свідомості.

Метою цієї статті є спроба проаналізувати відносини радянських людей з часом, що передбачає отримання відповідей на питання про те, хто володів часом та через які механізми встановлювалися правила цього володарювання; наскільки модерновими і наскільки архаїчними, традиційними були практики володіння часом; чи були сформовані персональні стосунки людини з часом, чи вважався час належним людині безпосередньо; чи була радянська модернізація соціально-антропологічною модернізацією, якщо розглядати цей процес у фокальній точці темпоральної соціальної та персональної дії.

У цій статті увагу буде зосереджено на двох фокальних точках оприявлення часу — способах освоєння часу через годинники та хронотопи, що ними регулювалися, а також на

практиках запровадження та використання календарів як механізмів всезагального контролю та уніфікації часу. Хронологічні межі нашого аналізу обмежені 1920—1930-ми роками як періодом, упродовж якого встановлювалися і змінювалися перші більшовицькі правила використання часу та формувалися методи його привласнення державою. Слід підкреслити, що в соціальному та політичному вимірах 1920-ті та 1930-ті роки істотно різнилися. Це спричинялося не тільки відмінними економічними моделями (неп — форсована індустріалізація), але й певними розходженнями у баченні майбутнього, що його транслювали як прагматики від влади, так і романтики від революції. Період 1920-х років, принаймні до остаточного згортання непу та встановлення одноосібної влади Й. Сталіна, було позначено численними дискусіями, фантазійними соціальними і художніми проектами, певними просторами дозволених і контрольованих мрій. З кінця 1920-х років, в умовах впровадження форсованої індустріалізації, простори мрій та обрії майбутнього стали виключно державною справою, що її контролювали через ідеологічні, політичні, освітні та репресивні механізми. Звісно, різниця між сутнісним наповненням періодів не виникла одразу і не відділила начиним кордоном одні процеси від інших. Інертність повсякденних практик, віддаленість міст і селищ від центру, включеність чи невключеність людей у соціальні процеси — ці та інші причини розмивали різкий перехід від одних практик до інших, дозволяючи їм певний час співіснувати в суспільному просторі.

Проаналізовані джерела — офіційного походження — постанови РНК і ЦК ВКП(б), кодекси законів, публікації в періодичній пресі, документи громадських організацій, а також матеріали особового походження (спогоди, художні (вербальні та візуальні) тексти) дозволяють визначити певні базові конструкції аналізу і деталізувати практичні заходи й механізми роботи з часом.

До базових можна віднести кілька тез. По-перше, документи дають підставу ствер-

джувати, що упокорення часу і встановлення державного контролю над ним не було ані спеціальним завданням більшовиків, ані самоціллю та самоцінністю. Усі практики роботи з хронотопом виходили з інших, досить прагматичних завдань радянської влади, а з тим можуть бути позначені як побічний, однак суттєвий ефект соціального інжинірингу³.

По-друге, зміни відносин з часом та хронотопом, що вони відбувалися на підрадянських територіях, не були явищем унікальним, тобто таким, що його не знали й не переживали інші держави. Якщо взяти до уваги, що радянська окупація (у термінах В. Нахмановича [21]) чи колонізація (у термінах О. Еткінда [34; 43]) країни може розглядатися як варіант консервативної модернізації (А. Вишневський [5]), переходу від традиційного (архаїчного) способу виробництва та соціальних відносин до варіанта індустріального, урбанізованого світу, то люди, які опинилися в епіцентрі соціального експерименту, мали б пройти той самий шлях відносин з часом, що їх пройшли англійці, французи, німці, голландці: від усвідомлення часу як такого, що належить Богу (Природі), до такого, що є власністю чи ресурсом самої людини. Н. Козлова з цього приводу зауважила, що на Заході «першому поколінню фабричних робітників втлумачували, що означає час, друге покоління боролось за скорочення робочого дня, третє — за оплату понаднормових годин» [13, с. 105–106].

Вимога 8-годинного робочого часу була на політичному порядку денному лівих партій Російської імперії ще на початку ХХ ст. Так, В. Ленін у роботі «Передмова до брошури “Травневі дні у Харкові”» (1901) писав: «Вимога 8-годинного робочого дня є вимогою всього пролетаріату, що звернена не до окремих хазяїв, а до державної влади як представниці всього суспільного і політичного ладу, до всього класу капіталістів, які володіють засобами виробництва» [15, с. 366]. Питання про те, наскільки самоусвідомленою для робочого люду була ця вимога, потребує додаткового аналізу. Однак очевидно, що лозунг щодо 8-годинного

робочого дня був широковживаним і під час революції 1905–1906 років, і під час революції 1917 року. 11 листопада 1917 року Декретом РНК 8-годинний робочий день було закріплено на законному рівні.

Проте навряд чи можна стверджувати, що ця вимога була інтеріоризована всіма новими міськими людьми, яких війна, революція, соціальний експеримент більшовиків перетворювали з селян на пролетарів. Відносини нового містянина з часом вірогідно були десь між необхідністю у плинні часу та обізнаністю в політичній мові поточного моменту, яка концентрувалася навколо ідеї скорочення робочого дня.

Наступне основоположне зауваження стосується двох вимірів часу, якими оперувала нова влада і в яких мав орієнтуватися пересічний громадянин радянської України.

Йдеться про «великий час», хронотоп якого був пов'язаний з ідеєю «побудови комунізму». «Великий час» радянської держави був спрямованим у майбутнє, що у своїх характеристиках замальовувалось як дещо середнє між казковим «тридевятим царством з молочними ріками та кисільними берегами» та «райськими кущами», які прийдуть після Страшного суду. Орієнтація радянських людей на майбутнє, як зауважив К. Богданов, була необхідним елементом ідеології, що постійно стверджувала себе як футурологія [4]. Картина майбутнього зображувалася вже відомою, передбачуваною: майбутнє прийде у відповідності до написаного для нього сценарію і все, що треба для того, щоб його побачити — це вміння чекати, працювати на нього та мати терпіння.

«Великий час» за замовчуванням належав більшовицькій державі. Він був вагомою частиною ідеологічного дискурсу і впливав на формування нової радянської мови. Незважаючи на те що сталі вирази на кшталт «ми живемо у велику епоху», «настав час великих звершень», «великий час нам дістався» ніби укорінювали велич хронотопу в теперішньому, плин часу описувався ідеологічною мовою як певний проект випередження. «Наше время чудное и странное. <...> По пути борьбы, а

не алее / С каждым шагом тверже и смелее / В омут глаз грядущего глядим» [14, с. 1].

«Великий час» існував окремо від реальності. Щоб жити в ньому й відповідно до його критеріїв, треба було постійно «наздоганяти» чи ставати чимось на кшталт добрива, щоб цей «великий час» настав для інших. А. Синявський у праці «Що таке соціалістичний реалізм?» тонко підмітив: «Усі ми живемо, зрештою, лише для того, щоб швидше настав Комунізм» [31].

«Малий час», який можна назвати часом «трудових буднів», був ресурсом досягнення «часу величного». Контроль над ним встановлювався державою поступово. Поруч з ідеологічними механізмами контроль над буденним часом був отриманий за рахунок репресивних та дисциплінарних практик. Знання про «величний час» — його структуру, момент приходу, спосіб досягнення — привласнила більшовицька держава, що відносно цього часового виміру брала на себе функцію, схожу на функцію жерців. Знання про час буденний було розподілене між носіями владних функцій і пересічними людьми.

Прихід комуністичного майбутнього в індивідуальній свідомості людини, яка мала стати радянською, розташовувався між вірою (у казковий світ, у Царство Небесне на землі) та реальністю, що була достатньо загрозливою та не досить комфортною. До певної міри «комуністичне завтра» ставало фігурою мовлення, яку просто слід було вивчити, як мову молитви, і не брати під сумнів, бо сумнів — святотатство. З іншого боку, небезпечність та некомфортність реального життя породжували як надію на світле майбутнє, так і острах нового апокаліпсиса. Очікування майбутнього, рух до нього були певною точкою згоди між владою та суспільством. Щоправда, влада пропонувала «прекрасний новий світ», а люди все життя робили запаси для того, щоб пережити голод, війну, мор, арешти, втрату роботи, розстріли, напад ворогів чи для того, щоб «добре пожили діти». Для усіх сторін «угоди» відсутність часового концепту теперішнього була очевидно

необхідною. Така відсутність дозволяла списувати «негаразди» на важке освоєння шляху і вірити, що колись буде краще (чи гірше).

До певної міри націленість часу на майбутнє, рух часу, вектор його змін — явища нового, модернового темпорального порядку, який приходив на зміну уявлення про час як про повторюваність, циклічність та ритуальність. Слід визнати, що відносини більшовицької та комуністичної еліти з часом не були стабільними. У перші післяреволюційні роки привласнений ними час у своїх основних характеристиках відповідав загальному європейському тренду. Алейда Ассман визначила п'ять аспектів режиму «нового часу», і всі вони були притаманні риторичі, спираючись на яку, перші ідеологи СРСР освоювали та створювали новий хронотоп: 1) час розриву; 2) фіктивний новий початок; 3) творча руйнація; 4) виникнення поняття «історичне»; 5) прискорення часу [2]. Сама революція стала класичним часом розриву, «енергією постійного продукування радикального розлому» (у термінах Р. Козелека — «хіатуса») між «простором досвіду» (чи минулим) та простором «очікувань» (чи майбутнім)⁴, водночас вона, революція, стала і новим початком, який, на відміну від «джерела» (у термінах Е. Саїда [44, р. XIX]), знаходився не *in illo tempore* (у світі, що існує поза межею людських почуттів та досвіду), а був безпосередньо створений людьми, вождями, партією, пролетаріатом. Творчою руйнацією позначено процеси знищення «старої культури» під гаслом Пролеткульту «Скинемо Пушкіна з корабля» історії. Поняття «історичне», що перестало бути «гарячим» і, отже, протягом певного часу викликало зацікавлення і не існувало, так само збіглося з європейським трендом.

Ці тенденції в осмисленні та привласненні часу в радянській Україні тривали недовго, однак з кінця 1910-х і до середини 1920-х років були виразними.

Після встановлення радянської влади на території України і принаймні до впровадження першої п'ятирічки, керманічі та ідеологи

«нової країни» активно проблематизували відсутність відносин з часом у пересічній людини, «нового міського жителя». «Ты не хозяин своего времени. Ты не чувствуешь времени. <...> Ты еще не знаешь, как это важно, как это настоятельно необходимо. Ты только потом поймешь, когда у тебя появится инстинкт этот, тогда только ты поймешь, как тяжело и мучительно было работать и жить без этого инстинкта», — писав у статті «Время» А. Меньшой [19, с. 13].

Проаналізовані документи дозволяють констатувати, що прискіплива увага до пересічної людини з боку ідеологів та бюрократів від революції не була романтизованим простором впровадження комуністичних ідей. Радше йшлося про занепокоєння щодо процесів збереження та розширення соціальної підтримки радянської влади та вирішення економічних проблем її існування. Необізнаність у використанні часу була одним з чинників розбалансованості господарчого механізму. Прогнули, запізнення, «волинка», простої, невміння організуватися позначалися на темпах економічного розвитку і завдавали шкоди державному сектору економіки.

«Навчання часу» через наукову організацію праці та формування нових звичок вбачалося одним з прийнятних механізмів соціальної інженерії: «Человечество научилось обрабатывать вещи. Наступила пора тщательной обработки человека» [19, с. 13]. Педагогічна риторика 1920-х років щодо «навчання часу» ґрунтувалася на уяві про вільну людину, яка добровільно, а не примусово обирає «світле майбутнє». Як наслідок, правильні відносини з часом описувалися та трактувалися як персональна, а не державна чи партійна справа. Нова радянська людина поставала необізнаною особистістю, однак, попри необізнаність, вищою за «буржуазію» та «капіталістів». Практики навчання користування часом пропонували не затримуватися на правилі «час — гроші», а інтеріоризувати одразу вищий рівень відносин, де «неправда, що час — це гроші. Час дорожчий за гроші» [19, с. 13].

Одним з ідеологів встановлення нових відносин з часом — його приборкання, кардинальних змін у використанні — став революціонер Платон Керженцев [12], який у 1923 році створив «Лігу Часу» («Лига Времени») — громадську організацію, що взяла на себе функцію переосмислення та реформування відносин суспільства з часом. Осередки «Ліги» було створено в 1923 році в Україні, спочатку в м. Харкові як столиці, а потім і в інших містах, зокрема в Сумській [1, спр. 7, арк. 1]⁵ та Волинській губерніях.

«Ліга Часу» створювала первинні осередки на базі радянських установ, навчальних закладів, заводів, клубів, при силових структурах, усього в 1923 році їх було створено 17 тільки в місті Харкові [1, спр. 9, арк. 1]. Участь у русі, що він передбачав контроль щодо раціонального використання часу, надавав учасникам значущості, певним чином міг розглядатися ними як можливість соціальних ліфтів, а також відповідав настроям «побудови нового суспільства», що панували серед щирих прихильників революції. Так, учасниками осередку «Ліги Часу» Харківського окрвиконкому були секретар партійної організації, кур'єр, діловод, кілька безробітних, кілька завідувачів відділів, телефоністи, агенти, студенти [1, спр. 3, арк. 2]. Згідно з протоколом засідання, від 15 вересня 1923 року осередок взяв на себе функцію встановлення та стягнення штрафів за запізнення на роботу, вирішивши, що за кожну хвилину запізнення він має складати 1 карбованець, і його слід передавати у Бюро осередку «Ліги Часу» [1, спр. 3, арк. 6].

Важливо підкреслити, що саме запізнення на роботу — питання, що найчастіше обговорювалося на засіданнях осередків «Ліги Часу». Активісти, які називали себе ельвістами (відповідно двох перших літер назви організації), дійшли висновку, що запізнення є наслідком не тільки неорганізованості людей, але й їхньої необізнаності в тому, як узнавати про плин часу. На одній з нарад було вирішено поставити питання про забезпечення населення годинниками. Тож первинним своїм завданням

осередки «Ліги Часу» визначили розповсюдження та навчання користуванню годинниками, а вже потім — дисципліні та самоконтролю. «Я бы такой издал декрет, — пише в 1924 році активіст «Ліги Часу» А. Меньшой у журналі «Забой», — Всем советским работникам и особенно ответственным постоянно носить при себе часы. Без часов на службу являться воспрещается. Я бы поставил на важнейших площадях и перекрестках улиц Точные Часы, которые находились бы в ведении Комхозов и Комхозы я заставил бы следить за точностью этих Точных Часов — научно — точность установить бы до доли секунды. И всех советских служащих заставил бы каждый раз по дороге на службу или со службы сверять свои часы с этими Точными Часами» [19, с. 13].

У цій та інших публікаціях ельвістів можна простежити одразу кілька реальних практик нових парадигм використання часу. По-перше, життя поза годинником було характерним не тільки для робітників, але й для радянських посадовців. По-друге, час уявлявся простором відповідальності, що мала розподілятися між «знавцями» (ельвістами), владою (тобто комунальними господарствами), науковцями⁶ й пересічними радянськими службовцями. По-третє, ентузіастам нових відносин з часом не вистачало важелів впливу на суспільство, однак навчання часу вони розуміли як процес не тільки добровільний, але й примусовий, обов'язковий принаймні для тих людей, які хочуть вважати себе радянськими.

Поява ельвістів на підприємствах сприймалася робітниками з недовірою. «Первоначально рабочие встретили представителей «НОТовских фокусов» определенно враждебно. И только после длительных разъяснений они сообразили, что «счетчик» делает нужное дело. Чего же они добились на заводе «Дружная Горка»? К моменту прибытия представителя НОТ на завод производительность труда двух мастеров-стеклодувов в день выражалась в 300 колб.

Было установлено, что стеклодув тратит огромное количество времени и энергии на не-

производительное бегание по верстаку, пробегая в день от 8 до 10 верст. То есть 16 мастеров в 245 дней пробегают расстояние, равное экватору вокруг всей земли. Если бы время этого бегания было отдано производству, то можно было бы изготовить 2 685 000 колб. Хронометражист взялся за работу анализа, изучения и рационализации производства. В результате? Рабочие завода «Дружные горки» развивают сейчас производительность труда в 1 500 колб в день, обогнав при этом не только московских, но и немецких стеклодувов» [36, с. 14].

Незважаючи на певні успіхи, про які звітували первинні осередки «Ліги», кампанія несприйняття ентузіастів, володарів часу, набирала обертів. Неабиякий опір їм чинили не тільки робочі колективи, скільки управлінські структури. Місцеві та губернські органи «Ліги Часу» отримували скарги на зволікання та небажання посадовців включатися в нові відносини з часом. Типовими ставали заяви на кшталт «В правление Харьковского общества «Время». При сем препровождаем заявление члена ячейки тов. Арефьева о растратах времени и волоките в райкоме сахарников для принятия соответствующих мер» [1, спр. 6, арк. 1].

Однак серед «відповідних заходів» активісти могли лише прийняти резолюцію чи постанову. Згодом ентузіазм ельвістів став сходити нанівець, керівники осередків зауважували «пасивність», «аморфність» учасників і намагалися перебудувати структуру організації та точніше визначати «ворогів часу» [1, спр. 6, арк. 17]. У середині 1920-х років увагу ельвістів було зосереджено не тільки на неналежній організації праці, але й на таких «вбивцях часу» як мітинги, беззмістовні та тривалі наради, постійні збори з незрозумілим політичним порядком денним, стояння в чергах. Демонструючи приклад «правильної часової поведінки», самі ельвісти чітко фіксували тривалість своїх зібрань і проводили їх швидко, витрачаючи, як правило, менше години.

Незважаючи на близькість лідерів «Ліги Часу» до партійної верхівки більшовиків, як

центральні, так і місцеві осередки організації не змогли отримати ані повноважень, ані механізмів впливу на способи оволодіння та контролю часу серед робітників і службовців. Агітація на громадських засадах давала тільки точкову ефективність, а наукова організація робочого часу спрацьовувала там і тоді, де і коли перші керівники самі були ентузіастами нової справи. У 1925 році голову «Ліги Часу» П. Керженцева було призначено послом в Італії, а сама організація припинила своє існування наприкінці 1926 року.

Період м'якого і позадержавного «навчання часу» було завершено. Однак проблеми з необізнаністю та неготовністю ані контролювати, ані розпоряджатися часом у середовищі робітників вирішено не було. Впроваджуючи практики форсованої індустріалізації та формуючи варіант тоталітарної політичної системи, комуністично-сталінське керівництво відмінило не тільки спроби квазідемократичного володарювання буденним часом, але й парадигму відносин з часом «величним». Щодо «величного часу» найбільша зміна стосувалася пробудження та привласнення минулого. Організатори «великих переломів» відмовилися від визначення хронотопу як примусового припису переривати традиції теперішнього і бачити в інноваціях двигун змін. Місце уявлення про час як про динаміку розривів та взаємодію «нових початків» посіла ідея «спадщини», «традиції», «наслідування» [27; 28, с. 11–12; 29, с. 1–5].

При цьому історичний час, який для Європи тривалий період модерну був «холодним, об'єктивованим минулим», у СРСР знову став не просто «гарячим», але й таким, що задавав вектор руху. Відповідно до цього, майбутнє мало будуватися за «лекалами» минулого, у якому відшукувалися механізми легітимації радянської влади. «Ім би варто задуматись (бодай з приводу шевченківських роковин) задуматись куди веде шлях історії, та зрозуміти, що шляхи Шевченка (несвідомо для його) ведуть не інак, як до радвлади» [9, с. 7] — це типова риторика перебудови відносин з мину-

лим, якою послуговувалися під час агітаційних, освітніх і навіть святкових заходів. Під гасло «Вперед, час! Час, вперед!» [18] час пішов назад, точніше — по колу, відбувалося повернення до глибинного архаїчного розуміння часу, що уявлявся як відтворення звичного, природного і циклічного. При цьому радянська влада продовжувала використовувати модернову риторіку, однак відносини з минулим ставали все міцнішими і позначалися на житті пересічних людей. Минуле, що його переписували раз од разу під потреби майбутнього, ставало небезпечним для простих людей.

Привласнивши майбутнє й ігноруючи теперішнє, володарі часу упокорили і минуле, створивши такі дискурсивні практики, які можна порівнювати з практиками створення космогонічних міфів [38; 11], класичних міфологічних систем [39, с. 182; 40, с. 25; 41, с. 128; 42] й навіть специфічної радянської релігійної системи [3; 32; 37, с. 39–42]. Переписування історії, викреслювання діючих акторів, заміна одних героїв на інших не вводила чи майже не вводила пересічну радянську людину в когнітивний дисонанс. Історія сприймалася не як наука, а як збірник правильних, ідеологічно вивірених настанов, які слід було завчити й не ставити питань. Філософ О. Зінов'єв (1922 р. н.) згадував: «Уся історія людства у всіх її аспектах викладалася нам як боротьба кращих представників роду людського проти нерівності, експлуатації, несправедливості, мракобісся та інших виразок класового суспільства, як боротьба за втілення в життя найсвітліших благородних ідеалів» [10, с. 88].

Темпоральний апетит, спрямований на пошук джерел нерівності, класової боротьби та революцій, заводив володарів часу так далеко, як вони хотіли зайти — аж до первісних часів. «Великий час», чи «історичний час», повністю належав державі. І її ідеологи, діючи в ім'я майбутнього, розставляли в ньому «своїх людей» — героїв, на яких слід було рівнятися, і ворогів, яких слід було ненавидіти та засуджувати так, ніби вони були поруч. Оскільки теперішнє завжди було проблематичним, то двері

для людей були відкриті не тільки в майбутнє, але й у минуле. Революційна боротьба, стаханівська праця, військовий подвиг, подвиг материнства — це та інше могло увійти в підручник, стати назвою вулиці чи площі, відбитися в камені. Парадокс радянського «величного часу», що він посів центральне місце в дискурсивних практиках радянської влади, полягав у тому, що майбутнє в ньому створювалося не теперішнім, а минулим — як віддаленим, історичним, так і недалеким, пережитим спільнотою безпосередньо.

Зрештою, радянський час став символічним Уроборосом — змієм, що кусає себе за хвіст, а з тим у психологічному сенсі, за Еріком Нойманом, уособлює недиференційованість інстинктів життя та смерті, любові та агресії, а також фрагментовану самість [33, с. 249–250], певну відсутність розуміння різниці між суб'єктом та об'єктом.

Значною мірою перехід від «холодного» до постійно «гарячого» минулого був позначений реформами радянського календаря.

Календарні зміни кінця 1910-х — початку 1920-х років були, з одного боку, революційними, з другого, — такими, що дозволяли «минулому» дожити свій вік у традиційній та прийнятній для людей формі.

Революційність першої реформи календаря полягала у формуванні та закріпленні традиції святкування нових, «правильних» — пролетарських, революційних — дат через оголошення їх офіційними всезагальними вихідними. Як зазначає С. Малишева [16], у Російській імперії не було єдиного всенародного календаря святкових днів. Офіційний календар «щотижневих святкових днів» (52 неділі), а також 32 господські дні (головні свята православної церкви), близько десяти «царських» (державні свята) розповсюджувалися лише на невелику частину міського населення — службовців відомств та установ, викладачів та учнів цивільних учбових закладів. Дні відпочинку інших категорій міського населення визначалися спеціальними урядовими документами.

У 1918–1929 роках радянський календар передбачав існування різних хронотопів дозвілля, пов'язаних з національними і конфесійними особливостями окремих груп населення. Трудовим колективам на місцях було дозволено самим вирішувати, який день тижня (відповідно до релігійних потреб більшості) і які групи релігійних свят будуть вихідними.

Першими радянськими святами, згідно з Кодексом законів про працю РСФСР 1922 року та Кодексом законів про працю УРСР від 15 листопада 1922 року, що став повною рецепцією аналогічного російського кодексу [6, с. 141], стали Новий рік (1 січня), День 9 січня 1905 року — Кривава неділя (22 січня з 1924 року як самостійний день пам'яті зникає, поділяючи потенцію скорботи з трауром по смерті В. Леніна), День падіння самодержавства — 12 березня, День Паризької комуні — 18 березня, День Інтернаціоналу — 1 травня, День Пролетарської революції — 7 листопада. У 1927 році народу було подаровано вільний час — свята — 2 травня та 8 листопада. Як зауважила Т. Гаєвська, у середині 1920-х років святкування традиційних дат релігійного календаря залишалося дозволеним: «У загальному календарі Російського товариства Червоного Хреста неробочими днями в 1925 р. заявлені: 1 січня — Новий Рік; 22 січня — День 9 січня 1905 р.; 12 березня — Повалення самодержавства; 18 березня — День Паризької Комуні; 18 квітня — Страсна субота; 19–20 квітня — Великдень; 1 травня — День Інтернаціоналу; 28 травня — Вознесення; 7 червня — Трійця; 8 червня — Духів день; 6 серпня — Преображення; 15 серпня — Успіня; 7 листопада — День Пролетарської Революції; 25–26 грудня — Різдво. Характерним для цього календаря є те, що державні дні переведені на новий стиль, а релігійні свята подані за старим стилем» [6, с. 141–142].

Однак уже в 1929 році на зміну «демократичному» календарю прийшов новий, який було орієнтовано на посилення виробничого потенціалу суспільства та нове, позарелігійне життя. Формування календаря робочих днів

і вихідних відбувалося напрочуд фантазійно. Постановою РНК СРСР від 24 вересня 1929 року «Про робочий час і час відпочинку на підприємствах та в установах, що переходять на безперервний виробничий тиждень» на позначення свят вводився термін «революційні дні», з переліку вихідних зникли Новий рік, День падіння самодержавства, День Паризької комуни. Серед дозволених свят залишилися 22 січня (Кривава неділя та роковини смерті В. Леніна), 1 і 2 травня, 7 і 8 листопада.

Святкування інших революційних подій пропонувалося проводити без вивільнення робочих та службовців від виконання професійних обов'язків. «У день нового року та дні усіх релігійних свят (колишніх особливих днів відпочинку) робота йде на загальних підставах» [25].

Постанова 1929 року розбивала рік на 72 п'ятиденки (і 5 неробочих днів) з одним вихідним, який не був загальним. Робітників та службовців розділили на 5 груп. Кожній надали колір і призначили власний вихідний. Дні в офіційному дискурсі втратили свої назви й стали іменуватися «перший день п'ятиденки», «другий день п'ятиденки» тощо. Щоправда, кишеньковий календар 1929–1930 року складався з двох частин. У першій було відображено реформу, у другій – попередню систему числення [17]. У 1931 році було вирішено перейти до шестиденки [24]. Тепер люди мали відпочивати 6, 12, 24, 30 числа кожного місяця. На відміну від попередньої реформи календаря, день відпочинку був для всіх один і той самий. Останній день лютого також вважався днем відпочинку, якщо припадав на 29 число. За роботу 31 числа платили в особливий спосіб [24].

Таке привласнення часу з боку держави не викликало спротиву, оскільки її сила уявлялась стихійною та такою, що не терпить опору й карає за нього. Це уявлення підсилювалося й зростанням репресій, запроваджуваних державою. Фактично на десять років з офіційного календаря зникли п'ятниці, суботи та неділі – усі ті дні, які були пов'язані з відправленням

різних релігійних культів. Випадіння з календаря не означало зникнення їх з практик радянського повсякдення, однак відзначення релігійних свят та слідування канонам за таких умов проводилося таємно, як недозволена діяльність, що в офіційному дискурсі характеризувалась як практика «відсталого елементу» (відсталого від майбутнього).

Коли 26 червня 1940 року Наказом Президії Верховної Ради СРСР [35] було прийнято рішення про повернення до семиденного робочого тижня з вихідним у неділю, традиція відвідування церкви чи відзначення суботи була якщо не зруйнованою, то значною підірваною.

Оволодіння часом через календар позначилось як на подальших траєкторіях корекції минулого, так і на привласненні часу «буденного». Очевидно, що календарі 1929–1931 років були спрямовані, серед іншого, і на визискування та використання дисциплінованої робочої сили. Календарі «навчали» радянському часу, однак практичні навички цього навчання закріплювалися не через педагогічні чи агітаційні дії, а через розповсюдження примусових і репресивних практик, що увійшли в життя пересічної радянської людини на межі 1929–1930-х років.

На відміну від «беззубої» «Ліги Часу», дисциплінарні практики від імені держави навчали використанню часу через боротьбу за трудову дисципліну та ухвалу й запровадження нормативних актів, які передбачали не символічні, а абсолютно реальні покарання.

Ольга Мовчан і Віктор Гудзь [20] детально проаналізували заходи держави та партії щодо нормування робочого часу і формування вертикальних та псевдогоризонтальних систем нагляду і контролю над його «правильним» використанням. Практики контролю, що їх вводила влада, мали нормативний і дисциплінарний характер. Ані авторів «правил внутрішнього розпорядку», ані контролерів його виконання вже більше не цікавило, у який спосіб люди мають узнавати час. Механізми виховної та навчальної роботи розчи-

нилися під тиском жорстких вимог виконання завдань п'ятирічки.

«Згідно з правилами внутрішнього розпорядку, затвердженими НКП СРСР 17 грудня 1930 р., <...> Жорстко фіксувався кінець і початок робочого дня (тих, які спізнювалися, реєстрували та допускали до роботи тільки з дозволу адміністрації; а щоб залишити її раніше, необхідно було отримати перепустку), про свій невихід на роботу працівник мав повідомляти майстрові або завідувачому цехом того ж дня або напередодні. “Удосконалений” табель покарань, ухвалений Наркоматом праці у 1932 р., передбачав такі стягнення за порушення трудової дисципліни, як догану з оголошенням по підприємству й повідомленням фабзавмісцевому чи цеховому і відмітку в документі робітника, притягнення його до відповідальності перед виробничим товарицьким судом, а також — звільнення без попередження та вихідної допомоги із забороною працювати на заводах і на транспорті протягом 6 місяців» [20, с. 121–122].

Якщо товарицький суд грав роль псевдodemократичного органу та насаджував страх перед невірним ставленням до робочого часу по горизонталі, то кримінальна відповідальність у народних судах цементувала дисциплінарні практики, що їх запроваджували від імені держави. Монополія влади на державну власність розширювалася за рахунок монополії на життя людей у всіх, зокрема і часових, вимірах.

Оскільки порушниками трудової дисципліни були не тільки «відсталі елементи» і «колишні люди», але й партійці, то нормування їхніх відносин з часом брали на себе центральні комітети більшовицької партії. Так, партколегія ЦК КП(б)У ухвалила Постанову «З питання про прогули членів та кандидатів партії», у якій запропонувала цеховим партосередкам та заводським парторганізаціям «виганяти злісних прогульників з лав партії, як дезорганізаторів виробництва, що підживляють своєю поведінкою авторитет партії в очах робітників» [20, с. 122].

«Приборкання гегемона» нарощувало оберти до початку 1940-х років. У листопа-

ді 1932 року було прийнято Постанову ЦВК «Про звільнення за прогул без поважних причин», згідно з якою прогульники каралися не тільки звільненням, але й втратою соціальних привілеїв, що вони мали від підприємства (житло, картки, страхування, трудовий стаж тощо) [23, с. 64]. У грудні 1938 року РНК СРСР прийняло ще одну постанову, спрямовану на посилення трудової дисципліни [26, с. 665–672], вона розширювала перелік злочинів щодо неналежного ставлення до робочого часу. Серед дій, що підлягали покаранню, постанова називала не тільки прогули та байдкування, але й передчасний початок чи затягування обідньої перерви.

Найбільш жорстких рис трудове законодавство в питанні дисципліни праці набуло з переходом на восьмигодинний робочий день та семиденний робочий тиждень, при цьому норми виробітку було підвищено, а оплату праці знижено. Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення працівниками й службовцями підприємств і установ» від 26 червня 1940 року закріплювалися такі дисциплінарні та загальнотрудові стандарти: збільшення тривалості робочого дня працівників і службовців на усіх державних, кооперативних і громадських підприємствах і в установах; перехід на семиденний робочий тиждень; посилення дисципліни праці за рахунок посилення відповідальності працівників за її порушення та керівників установ за недотримання стандартів зазначеного указу; фактична криміналізація дисциплінарних проступків [35]. Згідно з новими правилами, робітники і службовці, які за власним бажанням звільнилися з державних, кооперативних і громадських підприємств або установ, а також самовільно перейшли працювати з одного підприємства на інше, віддавалися до суду і могли зазнати тюремного ув'язнення строком від 2 до 4 місяців. За прогул без поважної причини робітники і службовці каралися виправно-трудовими роботами за місцем роботи на

строк до 6 місяців з утриманням із заробітної плати до 25 %. Таким чином, держава фактично прикріплювала робітників і службовців до підприємств.

«Радянський соціалізм, — зазначав А. Вишневецький, — перетворившись на інструмент традиціоналістської індустріалізації <...> знаменував собою консервування та захист приречених історією на загибель принципів та інститутів сільських, феодальних суспільств» [5, с. 208]. Однак, порівняно з принципом організації феодальних суспільств, радянське формувалося й контролювалося не за встановленою традицією, а згідно з правилами, які доволі часто змінювалися. Це породжувало хаос, що відігравав важливу роль у відступі в минуле, у деяких фокальних точках — аж до повного випадання до архаїки. Якщо правила не можна зрозуміти, то їх треба просто вчити та зголошуватися. Будуючи індустріальну економіку, більшовицька влада насправді формувала певний спосіб індустріальної архаїки, де часом, надрами, підприємствами та людьми володіє Сила, якій слід приносити жертви, давати обіцянки та виконувати її настанови. За таких обставин не тільки робочий, але й позаробочий час ставав таким, що не міг повною мірою належати людині. В. Головка зазначає, що «саме в 1930-х р. час став розглядатися в якості ресурсу колективу, а не особистості» [7, с. 19]. Можна погодитися з тим, що саме в 1930-х роках неналежність часу людині стає певною нормою, однак процес відчуження людини і радянського часу, очевидно, розпочався одразу після встановлення влади більшовиків. Крім того, колектив скоріше був посередником між владою та людиною, ніж реальним претендентом на володіння часом.

Для першого покоління радянських людей (колишніх селян) самі слова «вільний час» були такими, що потребували роз'яснень, а без тлумачень вони мали конотації, які намацувалися внаслідок намагання «почути правильний сигнал». Для умовно «останніх» радянських людей ці слова вже були фігуральним висловом, зміст якого, незважаючи на всі зусилля

щодо «наукової організації праці та дозвілля», що до них вдавалася влада, захопившись ідеєю НТП, вислизав. У пізньорадянський період побутував анекдот (знову популярний у РФ): «Як ти проводиш свій вільний час?» — «Не знаю, я ніколи не жив у вільний час».

Правильне розуміння поняття «вільний час» передбачало його зв'язок з часом робочим. Вільний час — це вільний від роботи час, синонім неробочого часу. Якщо вслухатися в ці слова, то можна зрозуміти, що в них вкладено певну девіантну щодо саме «вільності» (свободи) конотацію, бо власне вільний час має бути підпорядкованим робочому, похідним від нього. Звідси й слово «вихідний», тобто «вихід» з робочого місця.

Стихія часу, що його мали люди після роботи, лякала владу. Особливо місцеву. Люди, які не звикли до індустріальної праці, проводили час після роботи на свій розсуд, згідно зі своїми уявленнями про правильний відпочинок. Перше місце серед них посідала горілка, друге — бійка. Жахливі умови життя, бідність і злидні тільки підсилювали такий спосіб використання вільного часу.

Отже, упокорювання його стихії було завданням «виховної роботи». Ще з 1920-х років влада систематично організовувала «місячники» чи «дні боротьби» з чимось або підтримки когось, спортивні змагання, художні конкурси. Це було способом набуття, зокрема, символічного капіталу, що його в минулі, дореволюційні, часи можна було набутися в бійці. Це було також механізмом стримування й інструменталізації соціальної агресії нової міської людини, спрямування її в потрібне державі русло.

У контексті упокорювання і привласнення стихії вільного часу можна розглядати й збори та наради партійних, комсомольських, квазі-громадських організацій. Наївні спроби «Ліги Часу» боротися із цим явищем були небезпечними, оскільки завдавали удару не так по марних розтратах часу, як по практиках псевдогромадських обговорень, імітативної демократії. Збори і наради з незрозумілими порядками

денними дозволяли керівникам різних рівнів «заговорювати» реальні проблеми, призначаючи «ворогів» та переорієнтовуючи соціальний гнів. Дво-, тригодинні зібрання, що проводилися в регулярному та «надзвичайному» порядках, формували, з одного боку, ілюзію причетності до «побудови нового суспільства», а з другого, — сприяли створенню соціальної втоми й пасивності⁷. Навряд чи такий ефект від зібрань і нарад був запланованим або бажаним результатом для більшовицьких керівників усіх рівнів. Радше це було несподіваним побічним ефектом, у межах якого визискування вільного часу для участі в псевдодемократичних зібраннях стало сприйматися пересічними людьми як нова соціальна норма. При цьому питання про належність часу рефлексивно вирішувалося не на користь людини, а на користь уявного суспільства («колективу»). «Правильними» словами це трансливалося так: «Мне ребята в ячейке гудят: / На собрания не ходишь — отрыв / Сам ведь вижу, не маленький я / Но скатиться на дамсы в обрыв» [8, с. 8].

З цієї самою оптикою, оптикою приборкання стихії вільного часу та введення в норму імітативних масових зібрань можна аналізувати й організаційні заходи, що до них вдавалися більшовицькі управлінці в контексті формування практик «всенародних демонстрацій» з приводу 1 травня чи 7 листопада. Святкова культура, яку запроваджували ідеологи більшовизму в 1920-х, мала на меті не тільки індоктринацію та інтеріоризацію історії революційного руху, але й приборкання стихії вільного часу, що вона могла вибухнути демонстраціями чи страйками. Як наслідок, демонстрації 1—2 травня і 7—8 листопада ставали імітацією тих дій, що на них колись спромоглися і могли спромогтися ще люди, яких було викинуто із зрозумілого світу традиційного суспільства. Карнавалізація й професіоналізація свят, повторюваність сценаріїв їхнього проведення сформували нові ритуали⁸, у впровадження яких суспільство вносило свої корективи, намагаючись вписати в нові ритуали елементи традиційної обрядовості.

Із середини 1930-х років Й. Сталін запропонував концепт «культурності»⁹, який широко позначився на практиках привласнення вільного часу. Його стратегія полягала в тому, що дозвілля має бути корисним і виховувати людину з огляду на майбутнє. Некорисне дозвілля — це доля «міщан», «ворогів», «шкідників». Поступово дозвілля ставало таким, що більше не належить людині в повному обсязі. Воно моделювалося, контролювалося, організовувалося — гуртки, походи, використання вільного часу як ресурсу безоплатної праці (суботники, недільники), звіти комсомольців і партійців про суспільно корисну роботу та власне проведення дозвілля. Покарання, здебільшого моральне, у вигляді суспільного засудження чи догани тих, хто не є активним провідником нових культурних і спортивних проектів, ставало одним з механізмів привласнення вільного часу.

Вільний час було включено до практик запровадження концепту «культурної революції», а з тим і привласнено. Однак це відбувалося не завжди примусово, часто-густо й добровільно, й усвідомлено.

Важливо, що в системі формування святової культури та упокорювання (використання) стихії вільного часу у влади, як аномічної Сили, з'являються помічники — розпорядники часу, які сприймалися як реальні його володарі. Це були секретарі обкомів, райкомів, директори підприємств і установ, партійні, профспілкові та комсомольські вожді, культорганізатори, охоронці, вахтери, продавці тощо. Ці люди вже безпосередньо впливали та претендували на час інших — своїх підлеглих чи тимчасово залежних. Саме вони вирішували, коли бути місячнику, коли зборам чи лекції, коли суботнику, коли «допомозі піонерії», коли можна увійти чи купити, а коли ні.

Проаналізовані матеріали дозволяють стверджувати, що попри відсутність встановлення персональних відносин з часом у більшості пересічних людей, які мешкали в піддранській Україні в 1920—1930-х роках, певні практики опору більшовицькій державі, що

системно привласнювала хронотоп, існували. Слід підкреслити, що ці практики навряд чи були осмислені самими людьми як такі, що пов'язані з владою над часом і такі, що відрефлексовувались як протест. Однак люди продовжували зберігати й народний традиційний календар, і релігійні календарі, відзначаючи за ними свята, а отже, «паралельний» хронотоп так ніколи і не був ані подоланий, ані забутий. Розповсюдженими були практики пасивного спротиву примусовому визискуванню вільного часу, які були здавна відомі селянській спільноті: «волинка», «саботаж», удаване незнання, імітація хвороб тощо. Проте вони не усвідомлювались як такі, що формували персональні відносини з часом. Це були радше спроби уникання будь-якого примусу. Однак саме цей пасивний спротив створював потенцію подальшого розуміння часу як свого власного ресурсу.

Варто також зауважити, що в радянській цивілізації були люди, яким у той чи інший спосіб вдавалося опинитися в «параддянській темпоральності». До таких відноситься власне «еліта», а також «богема», тобто певний прошарок інтелектуалів, людей, центр життя яких — «надідея» (що могла бути частиною професії, а могла й не бути). Існування «надідей» — від створення «машини часу» до вишивання, від складання віршів до гри на віолончелі — формувало умови, у яких час існував як персональний і сприймався як необхідний ресурс.

Підсумовуючи роздуми щодо того, якими механізмами встановлювався контроль над часом у 1920–1930-х роках у підрадянській Україні, маємо зафіксувати два тренди. Перший — встановлення часу іменем держави та її інституцій — співпадав з європейською тенденцією десакралізації часу, перетворення його на дисциплінарний механізм, а його використання — на механізми контролю та турботи. Відповідно до другого, оволодіння часом з боку радянської держави було спрямоване на винищення точки теперішнього через привласнення майбутнього, коріння якого було віднай-

дено в «гарячому» та постійно оновлюваному минулому. Такий спосіб володіння нагадував шаманські практики «прозріння» та «бачення» прийдешнього, а з тим сприяв поверненню до розуміння часу як сакральної та непідвладної людині субстанції. Цей другий тренд може бути позначений як домінуючий.

Власне механізми встановлення контролю над часом були такими, що до них у той чи інший спосіб вдавалися всі європейські держави — створення календаря, дисциплінарні методи щодо контролю робочого та вільного часу, соціальні реформи стосовно пенсійного віку, строку лікарняного, відпустки. Однак власне організація та внутрішній зміст процесів одержавлення часу відрізнялися суттєво. «Планіфікація» розбивала природний плин часу на «п'ятирічки», контроль над вільним часом перетворювався на визискування його та використання в якості робочого, календарні новели руйнували звичний святковий цикл, породжуючи інший, причому постійно інший. Проте правила святкування позначалися відступом до середньовіччя і навіть до первісної архаїки, соціальні блага «дарувалися» іменем держави, а не були результатом суспільних і політичних дебатів. Відносини влади з часом були схожими на процес народження Космосу з хаосу, але битва ніяк не завершувалася, тож час залишався силою, яка підпорядковувалася тільки обраним та їхнім призначенням. Однак навіть вони, призначенці і розпорядники часу, не мислили темпоральними категоріями.

За таких обставин сприйняття часу знаходилося нижче рівня персональної свідомості людини, залишаючись відтворенням природного циклу, позначеного певними дисциплінарними практиками. Таке сприйняття часу (за акцентованого розвитку сировинної економіки) сприяло створенню індустріальної архаїки, у якій не природа в цілому, однак надра, води, речовини і певною мірою знеособлена сила техніки сприймалися як одне з джерел для підґрунтя привласнюючого господарства. У цьому контексті радянська індустріалізація

не була соціально-антропологічною модернізацією, понад те, вона перманентно сприяла (зокрема і внаслідок внутрішньо- і зовнішньополітичних дій) відступу людей до архаїчних правил життя. За умов неналежності часу

пересічної людини, спільнота (за певними винятками) не могла встановити персональні відносини з часом, який залишався і залишається для багатьох нині відчуженим знеособленими чи уособленими (державою) силами.

¹ Основою статті стала перша частина доповіді «Володарі часу: чому (не) завершується радянське», проголошеної на Другому всеукраїнському науково-теоретичному семінарі «Радянськість: спроба діагностики кризів призму повсякденності» (із циклу «Повсякдення: візії та смисли»), м. Вінниця, 7 квітня 2016 р.

² Прикладом «часового» включення в радянський дискурс може слугувати така думка: «В условиях развитого социализма, наряду с расширением объективных возможностей творческого освоения времени личностью, важным становится воспитание у человека сознательного отношения к времени, умение видеть перспективу, рационально использовать рабочее и свободное время» [цит. за: Материалы XXVI съезда КПСС. – Москва : Политиздат. – С. 137].

³ Про соціальний інжиніринг та конструювання радянського детальніше див.: *Козлова Н. Н.* Советские люди. Сцены из истории. – Москва : Европа, 2005. – 522 с.; *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история советской России в 30-е годы: город. – Москва : РОССПЭН, 2001. – 336 с.; *Лебина Н. Б.* Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. – Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2006. – 444 с.; *Медушевский А. Н.* Сталинизм как модель социального конструирования. К завершению научно-издательского проекта // Российская история. – 2010. – № 6. – С. 189–196.

⁴ Алейда Ассман зауважує, що про розриви писав у 1975 році й Іоахим Ріттер [див.: 2].

⁵ Авторка висловлює вдячність Ірині Скубій, прекрасному історичу і добрій людині, завдяки

люб'язності якої до цієї статті були залучені документи Державного архіву Харківської області.

⁶ До них належав не тільки П. Керженцев, але й О. Гастев. Винахід «хронокарти» – це винахід О. Гастева. Див.: *Гастев А. К.* Время. – Москва : Центральный институт труда, 1923. – 40 с.

⁷ Зібрання та їхня сутнісна порожнеча є сюжетом чималої кількості художніх текстів, які можуть слугувати для нас історичним джерелом. Наприклад: *Хвильовий М.* Заулок // *Хвильовий М.* Твори : у 2 т. / Микола Хвильовий. – Київ : Дніпро, 1990. – Т. 1. – С. 284–291; *Хвильовий М.* Іван Іванович // *Хвильовий М.* Твори : у 2 т. / Микола Хвильовий. – Київ : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 6–49; *Хвильовий М.* Кіт у чоботях // *Хвильовий М.* Твори : у 2 т. / Микола Хвильовий. – Київ : Дніпро, 1990. – Т. 1. – С. 154–167; *Хвильовий М.* Санаторійна зона // *Хвильовий М.* Твори : у 2 т. / Микола Хвильовий. – Київ : Дніпро, 1990. – Т. 1. – С. 379–487; *Ковінька О.* Індивідуальна техніка. – Харків, 1929; *Ковінька О.* Колективом подолаємо. – Полтава, 1930; *Куліш М.* Твори : у 2 т. / М. Куліш ; [упоряд., підгот. текстів, комент. Л. С. Танюка]. – Київ : Дніпро, 1990. – Т. 1. – 506 с.

⁸ Детальніше про це див.: *Рольф М.* Советские массовые праздники / М. Рольф ; пер. с нем. В. Т. Алтухова. – Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – 439 с.

⁹ Детальніше про це див.: *Максименков Л.* Сумбур вместо музыки: Сталинская культурная революция. 1936–1938. – Москва, 1997; *Добренко Е.* Формовка советского читателя: Социальные и эстетические предпосылки рецепции советской литературы. – Санкт-Петербург, 1997.

1. Державний архів Харківської області, ф. 1781, оп. 1.

2. *Ассман А.* Трансформации нового режима времени [Электронный ресурс] / Алейда Ассман // Новое литературное обозрение. – 2012. – № 4 (116). – Режим доступа : nlobooks.ru/node/2522#sthash.iFBCUFcB.dpuf.

3. *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. – Москва : Наука, 1990. – 222 с.

4. *Богданов К.* Повседневность и мифология: исследования по семиотике фольклорной действительности [Электронный ресурс] / К. Богданов ; [Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом) РАН, Отд.

фольклора]. – Санкт-Петербург : Искусство-СПБ, 2001. – Режим доступа : <http://www.booksite.ru/localtxt/pov/sed/nev/nost/12.htm>.

5. *Вишневский А.* Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. – 2-е изд. – Москва : Издательский дом Государственного университета Высшей школы экономики, 2010. – 430 с.

6. *Гаєвська Т. І.* «Червоний календар» радянської України (1919–1991 рр.) та незалежної України / Т. І. Гаєвська // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : [зб. наук. праць; вип. XXVIII]. – Київ : Міленіум, 2012. – С. 137–145.

7. *Головка В.* Повсякденність та історичний час у контексті української історії 1930-х рр. / В. Головка // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя : Колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 8–24.

8. Забой. – 1924. – № 14.

9. Забой. – 1924. – № 3/4.

10. *Зиновьев А. А.* Исповедь отщепенца / А. Зиновьев. – Москва, 2008. – 605 с.

11. *Зубрицька Л. Й.* Міфотворення і міфотворчість у політиці / Л. Зубрицька // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія і політологія. – 2004. – № 63–65. – С. 135–138.

12. Керженцев Платон Михайлович [Электронный ресурс] // Большая биографическая энциклопедия. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/53972/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%B.

13. *Козлова Н. Н.* Социально-историческая антропология. – Москва : Ключ, 1999. – 187 с.

14. *Кочевой М.* Из поэмы «Шаги в жизнь» // Забой. – 1926. – № 13–14.

15. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений : в 55 т. – 5-е изд. – Москва : Издательство политической литературы, 1967. – Т. 4 (1898 – апрель 1901). – 566 с.

16. *Мальшева С. Ю.* Советская праздничная культура в провинции: пространство, символы, исторические мифы (1917–1927) / Светлана Мальшева. – Saarbruecken : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2011. – 339 с.

17. *Малявин Дмитрий.* Из истории календарных реформ в СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mkkkk.narod.ru/Fr313.htm>.

18. *Маяковский В. В.* Баня [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ilibrary.ru/text/2143/p.6/index.html>.

19. *Меньшой А.* Время / А. Меньшой // Забой. – 1926. – № 3.

20. *Мовчан О., Гудзь В.* Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя : Колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 97–238.

21. *Нахманович В.* «Рідна влада», або Досвід однієї успішної окупації [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2015/05/5/148226>.

22. *Николаев В. Г.* Советская очередь: прошлое как настоящее [Электронный ресурс] // Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 5 (43). – С. 55–61. – Режим доступа : <http://socportal.ucoz.ru/publ/2-1-0-4>.

23. *Панишин В. П., Богданов С. В.* Государство и безработица в России. 1900–2000 гг. – Курск, 2004. – 299 с.

24. Постановление СНК СССР от 21.11.1931 «О прерывной производственной неделе в учреждениях» // Известия. – 1931. – 24 ноября.

25. Постановление СНК СССР от 24.09.1929 «О рабочем времени и времени отдыха в предприятиях и учреждениях, переходящих на непрерывную производственную неделю» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss6625.htm>.

26. Постановление Совнаркома СССР, ЦК ВКП(б) и ВЦСПС «О мероприятиях по упорядочению трудовой дисциплины, улучшению практики государственного социального страхования и борьбе с злоупотреблениями в этом деле» от 28 декабря 1938 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – 1967. – Т. 2. – 798 с.

27. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 15 мая 1934 г. «О преподавании гражданской истории в школах СССР» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=16624>.

28. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) «Об организации конкурса на лучший учебник для начальной школы по элементарному курсу истории СССР с краткими сведениями по всеобщей истории» // Борьба классов. – 1936. – № 3.

29. Постановление жюри правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4 классов средней школы «Подлинно марксистский учебник по истории СССР» // Исторический журнал. – 1937. – № 8.

30. *Селешников С. И.* История календаря и хронология. – Москва : Наука, 1970. – 224 с.

31. *Синявский А. Д. (Абрам Терц)*. Что такое социалистический реализм [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://protivpytok.org/dissidenty-sssr/sinyavskij-a-d/abram-terc-chtotakoe-socialisticheskij-realizm>.
32. *Столяр М.* Религия советской цивилизации. – Киев : СтилоС, 2010. – 178 с.
33. *Сэмьюэлс Э., Шортер Б., Плот Ф.* Словарь аналитической психологии К. Юнга. – Санкт-Петербург : Азбука-классика, 2009.
34. Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России : сб. статей / под ред. А. Эткинды, Д. Уффельманна, И. Кукулина. – Москва : Новое литературное обозрение, 2012. – 960 с.
35. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1940 г. «О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений» // Ведомости Верховного Совета СССР. – № 28 (91). – 22.08.1940 г.
36. Успехи НОТ // Забой. – 1924. – № 11.
37. *Шерпер Ю.* Марксистське «конструювання Бога» або християнський «пошук Бога»: поняття богобудівництва та богошукання // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 5–6. – С. 39–63.
38. *Эдельман О.* Легенды и мифы Советского Союза / Ольга Эдельман // Логос. 1991–2005. Избранное : в 2 т. – Москва : Издательский дом «Территория будущего», 2006. – Т. 1. – С 464–481.
39. *Элиаде М.* Аспекты мифа. – Москва, 1995.
40. *Элиаде М.* Мифы, сновидения, мистерии. – Москва, 1996.
41. *Элиаде М.* Священное и мирское. – Москва, 1994.
42. *Эпштейн М.* Эдипов комплекс советской цивилизации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2006/1/.
43. *Etkind A.* Internal Colonization. – Cambridge, UK : Polity Press, 2011. – 282 p.
44. *Said E.* Preface to the 1985 Edition // Idem. Beginnings: Intention and Method. – London, 1997.